

յութարարանչուր տուն ունէր իր տնամերձ-սծուզը, ուր աճեցնուի՝ էին տան անհրաժեշտ գարնանա-լին ու ձմեռային կանաչեղենը (սոխ, սխառո ու անդայան յողաս)։

Արանբը հերկում էին արորով։ Գլխավոր փոխադրամիջոցները երկանիվ սալերն ու կողախ-ներն էին։ Որպես լծկան անասուն օգտագործում էին եզները։ Գոմեջ զահողները սակավաթիվ էին։

ՀԱՄԵՆԱՀԱՅԵՐԸ ԹՈՒՐԻՒԱՅԻ ԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ

Սասունի (ձանիկի) գավառում և Օրդու գա-վառակում հաստատված համշենհայերը տար-րեւ ժամանակաշրջաններում աստիճանաբար զուգթիվ էին Թուրքիայի նաեւ ալ երկրամասերը, ղեպի հարավ՝ Սեբաստիայի նահանգ ու դեպի արեւմուտք՝ Սինոպի գավառը (Քասթեմունի նա-հանգ), Սիկեմեդիայի նահանգը և այլուր։

Սինոպի գավառ։ Սինոպ քաղաք—Սև ծովի հարավային ափին հողակված հինավուրց քաղաք-նավահանգիստ, որը, Յվսեբիոսի վկայությամբ, հիմնադրվել է մ. թ. ա. 625 թ.։

Եղեռնից վերապրած սինոպցիների վկայու-թյամբ, եղեռնի նախօրյակին Սինոպում բնակվում էր շուրջ 30—35 տուն հայ, որոնք հիմնականում զուգթիվ էին Մալաթիայից, Ամասիայից և ղաղա-վում էին առեւտրով ու արհեստներով։ Նրանցից շատերը մեծահարուսաներ էին։

Քաղաքում հայկական դպրոց ու եկեղեցի չի-նկու։ Կատարողով, սինոպցիները հաճախում էին թաղաքամերձ Գայլուն գյուղի գաղոցն ու եկեղե-սիկն⁶³։

Սինոպի գավառի ճակակամ գյուղերը։ Այ-թուն-օղլին կամ Տերալին-գեղը գտնվում է Սինո-պից մեկ ժամ հարավ-արևմուտք, հարթ ու բեր-քատա վայրում։ Գյուղում բնակվող շուրջ 80 տուն համշենհայերի նախնիները զուգթիվ էին Չարշամպայի Կուրշումլի (Նուրշումլի) գյուղից։ Նախքան հայերի այսանդ անդափովելը, գյուղը պատկանել է Ալթուն-օղլի կոչված հույն կալվա-ծաանքերի, որի պատճառով էլ բնակավայրն ըս-տացել էր այս անունը։ Ըստ ավանդության, ալ-թունօղլիներն զրադվելիս են եղել կեղծ սակե-ղրամենք զրոյմելով։ Զգալով, որ գեղծարարու-թյունը կարող է հայտնաբերվել, նրանք կալված-ները ծախել են հայերին ու հեռացել։ Ավանդու-թյունը հավաստում է նաեւ, որ գյուղի առաջին հայ բնակիչները եղել են Քյահյան աղջանոնով եղրարները, որոնցից մեկը քահանա (անբանք)

Բնակչության մեծամասնությունը հեծկան ձիերի տեր էր. անհրաժեշտության պարագայում ձին օգտագործում էին նաեւ որպես բեռնակիր անա-սուն։

Ինչպես ողջ գավառակի գյուղերում, այսանդ նույնպես բոլոր բնակելի և օժանդակ շենքերը, եկեղեցիներն ու գաղոցները փայտաշեն էին։

է եղել, այդ պատճառով հայերը գյուղը կոչում էին Տերալին կամ Տերաբերին-գեղը։

Բնակիչները կենցաղով, նիստավացով և բար-րատով մնացել էին գրեթե նույնը, ինչպիսիք իրենց նախնիներն էին՝ նույնպիսի աներ ու երկ-րագործական գործիքներ, նույն ավանդական սովորությունները։

Գյուղն ուներ գեղեցիկ դիրք. աները ղուգա-հեռ շարված էին ճանապարհի երկու եզրին։ Բնակչության մեջ գերակշռող գերդաստաններն էին՝ Քյահյեցի (Քյահյան), Լաթումցիք, Ցա-յիճցիք, Մեկեթցիք, Ճվալցիք, Դեմիրցիք, Գյուլ-լցիք, Օրգուցիք (հավանական է Օրգուից գաղ-թածներ)։ Բոլորն էլ ունեին սեփական հողամա-սեր։ Գլխավոր ու շահութաբեր ղաղմունքը ծխա-խոտագործությունն էր։ Բոլոր անասնություններն զբաղվում էին նաեւ անասնապահությամբ, ղաշ-աամշակությամբ (լաղուտ, ցորեն, գարի), բան-շարաբուծությամբ, հավաբուծությամբ։

Վերջին ասրիներին ասրածվել էր նաեւ կաղ-նու ալգիների (կաղնուա) մշակությունը։ Պաղա-աու ծառերից մշակում էին նաեւ աանձ, խնձոր ու սալոր։

Գայլուն կամ Քոչլին-Արթինի գեղ⁶⁴։ Տերա-լին-գեղին արեւելքից հարեան այս գյուղում ապ-րում էր 100 անից ավելի համշենհայ։

Ինչպես Տերալին-գեղը, այնպես էլ Գայլուն գյուղը հիմնվել էին միաժամանակ, որոնց բնա-կիչները համատեղ ուժերով կառուցել էին փայ-աաշեն եկեղեցի ու գաղոց, որոնք գտնվում էին Գայլուն գյուղում։

Սյս գյուղում ապրող գերդաստանների մեծա-մասնությունը կրում էին նույն աղգանունները, ինչ Տերալին-գեղում։ Երկու գյուղերի անասնա-կան կյանքն ու զբաղմունքները եւ նույնն էին։

Լալա։ Գայլունից հորավ-արեւելք ընկած այս գյուղում բնակվում էին 30 տուն համշենհայեր։ Մշակութային կյանքով (գաղոց, եկեղեցի) նրանք սիրտորեն կապված էին Գայլուն գյուղի հետ։

⁶³ Մ. Բոժկյան, նշվ. աղբ., էջ 43—45։ Մ. Բոժկյանը, ըստ Լուկայի, նկատի ունի քաղաքամերձ Գայլուն հայկական գյու-ղի եկեղեցին, որ հաճախում էին Սինոպի հայերը։

⁶⁴ Գ. Սրվանձույանը այս և մոտակա գյուղերը նույնի-ն անվանում է Տե՛ն «Թորոս աղրաք», էջ 70։

Ալի-բեկ: Սինոպից 5, Լալայից 1 ժամ հարավ ղտնվող այս գյուղում բնակվում էր մոտ 100 տուն նստակյաց հայ գնչու (բռշա):

Այս կողմերում թուրքերն ու հայերը նրանց անվանում էին նաեւ էլեֆնի (թուրք. մաղագործ): Հայ գնչուները կամ ռոշանները ունեին կապույտ աչքեր, շիկահեր էին, րարեկաղմ ու գեղեցկադեմ: Բոշաները խոսում էին իրենց յուրահատուկ բարբառով, որը խիստ տարբերվում էր համշենահայ բարբառից:

Գյուղում կար հայկական դպրոց եւ եկեղեցի: Մաւալ-աւալ: Ալի-բեկից հարավ ընկած այս գյուղում նույնպէս բնակվում էր 100 տնից ւովելի նստակյաց բռշա:

Մաւրաւ. նախորդ գյուղից մեկ ժամ հարավ, այստեղ բնակվում էր 25 տուն համշենահայ:

Կոյլ-տաղի (ըստ ոմանց՝ Գյուլ-տաղի): Գըտ-նըվում է Սինոպից 8, Սարբուլից շուրջ երկու ժամ հեռու, գեղեցկանիստ, խիստ առողջարար կլիմայով եւ զուլալ ջրերով հարուստ սարահարթում: Գյուղում բնակվում էր 80—90 տուն համշենահայ, ունեին դպրոց ու եկեղեցի: Ձեռնարկել էին նոր եկեղեցու կառուցմանը, երբ վրա հասավ եղեռնը: Սա Սինոպի շրջանի ամենահեռավոր հայարնակ գյուղն էր:

Ամուսնը քաղաքից շատերը դալիս էին Կոյլ-տաղի հանգստանալու:

Բնակչության գլխավոր զբաղմունքը անասնապահութիւնն ու կաթնամշակութիւնն էր, մասամբ էլ՝ մեղվաբուծութիւնը: Կային մեծաքանակ (30—40 գլուխ) կով ունեցողներ: Առանձին տընտեսութիւններ պահում էին 400—500 գլուխ եւ ավելի ոչխար: Շատերը հեծկան ձիեր ունեին: Գյուղն ուներ փայտաշեն տարրակտն դպրոց:

Ջիւկլաւլար-խաւէ: Սինոպ քաղաքից կես ժամ արեւմուտք, ծովափնյա այս գյուղում բնակվում էր 40 տուն հայ նստակյաց բռշա:

Գաւաւջաւ-ֆես: Սինոպից 2,5 ժամ արեւմուտք գտնվող ծովափնյա այս գյուղում բնակվում էր շուրջ 30 տուն համշենահայ:

Գավառում հիմնված փոքրաթիւ հայ գյուղերն ամբողջութեամբ շրջապատված էին թուրքերի, լազերի, աշարացիների (վրացի մահմեդականներ) ու փոքրաթիւ հունական գյուղերով:

Սեբաստիայի նահանգ: Այս նահանգի Նիկոսար գավառի Մեւեթի գտնվող սահմանակից է Օրդուի շրջանին: Օրդու քաղաքից մինչեւ Մեւեթ շուրջ 20—22 ժամվա ճանապարհ է:

Օրդու գավառակում հանգրվանած համշենահայկերից ղզալի թիւով ընաանիքներ անցնում են Մեւեթի դավառակն ու հիմնվում սահմանակից Կեպեմի վիճակի Մահմադի գյուղախմբում:

Այս շրջանի համշենահայերը բնակվում էին մեզ հայտնի հետեյալ գյուղերում.

Մահմալ: Զուտ հայարնակ գյուղ, սփռված բարձր սարահարթերում ու լեռնալանջերին: Օրդուի հեռավոր Բաշ-Հաւտաղ գյուղից մինչեւ Մահմաղ ընդամենը 4—5 ժամվա ճանապարհ է: Այս գյուղերը միմյանց հետ հարատեւ դրացիական ու ազգակցական կապերի մեջ են եղել:

Մահմադում բնակվում էր շուրջ 120 համշենահայ՝ մեծ մասը վարձակալ գյուղացիներ (Սահակցիք, Վեդիրցիք, Պարսամցիք, Աթակցիք, Թեքեցիք, Քյոսեցիք, Թոփալցիք եւ այլն):

Բնակչության հիմնական զբաղմունքներն էին անասնապահութիւնը, կաթնամշակութիւնը, դաշտամշակութիւնն (լաղուտ, ցորեն, գարի, հաճար, վարսակ) ու րանջարաբուծութիւնը: Կային 100—200 մեղվափեթակ ունեցողներ:

Խոշոր եղջերավոր անասուններից պահում էին կով ու գոմեջ. քիչ քանակութեամբ պահում էին նաեւ այծ ու ոչխար:

Արագորեն զարգանում էր կաղինի մշակութիւնը: Կանեփ մշակում էին բոլոր ընտանիքները՝ սեփական կարիքների համար:

Երկրագործական հիմնական գործիքները արորն ու փետատն էին: Լեխտը չէին օգտագործում:

Բեռ փոխադրելու ու հեծնելու համար պահում էին ձի եւ ջորի:

Մահմաղ գյուղը մոտակա բոլոր հայ գյուղերի մշակութային կենտրոնն էր: Այստեղ էին հիմնըվել քարաշեն դպրոցն ու եկեղեցին: Գյուղն ուներ 8-ամյա դպրոց, որտեղ 4-րդ—5-րդ դասարաններից սովորեցնում էին նաեւ ֆրանսերեն ու թուրքերեն:

Սղջիկ երեխաները այստեղ էլ ուսումից ղրկված էին:

Քյոյլի-ֆյոյ: Մահմաղ գյուղին հտրավից հարեան հայարնակ այս գյուղն ուներ 40 տուն բնակչութիւն:

Քելլեք: Քյոյլի-քյոյին հարավ-արեւմուտքից սահմանակից Քելլեք գյուղում բնակվում էր շուրջ 50 տուն համշենահայ: Ունեին տարրական դպրոց:

Դաւիթա: Համշենահայ այս գյուղը գտնվում էր Մահմաղից մեկ ժամ հարավ-արեւմուտք: Ուներ 40 տուն բնակչութիւն: Գյուղում կար քառամյա դպրոց:

Տեքե-բաշի: Դարիջոյին հտրավից ոահմանակից գյուղ, որտեղ բնակվում էր ավելի քան 25 տուն հայ:

Լոքսուլ: Տեքե-բաշից հարավ-արեւելք, հարեան գյուղ, որտեղ բնակվում էր 35 տուն համ-

շենահալոյ Բորսուղը Մահմադ գյուղախսրի ամենահետադուր գյուղն էր. առողջարար կլիսալով ու սառնորակ ջրերով:

Վերոհիշյալ՝ Քյուլլի-բլույ, Քեւլեր, Տերե-րաշի, Բորսուղ գյուղերում տարածված էին գյուղատնտեսական նույն դրաղմուսներն ու երկրագործական գործիքները, ինչ Մահմադ գյուղում:

Հելլեղ (Հրեշ) գավառակ: Անբասախա նահանգի Թքատ գավառի Հելլեղ գավառակը հյուսիսից սահմանակից է Ունիեի, Բերմեի, Չարշամ-ուլույի շրջաններին: Հիշյալ շրջաններում ու մասամբ Օրգուի գավառակում բնակվող հասշենահայերի պատկանելի ո՞ր համայնք, դադթելով Թքատի երկրամասը, հաստատվում է Տրապիզոնի համայնքին սահմանամերձ Հելլեղ գավառակում: Հելլեղից մինչև Սամսոն պետական խճուղով շուրջ երկօրյա ճանապարհ է. ալգբան է նաև լեռնային արահետներով մինչև Բերմե, Չարշամպա: Հելլեղից Նիկսար 10 ժամ է:

Հելլեղ գավառակի համշենահայ բնակչությունը սննդող գյուղերն էին.

Հայաթ-կիլիշի (Այաթլի) իլինակ: Եաֆա-շալ կամ Նահիե-կայապի: Գյուղն ուներ շուրջ 150 տուն հայ բնակչություն, որոնց մեծամասնությունը վարձակալ գյուղացիներ էին: Գյուղն ընկած է առաջնարար կլիմայով ու սառնորակ ջրերով սարահարթերում: Դաշտավայրերը սեահողային, բերքատու ու հեշտ մշակելի էին:

Շաքարլացիները ունեին 7-ամյա բարեկարգ գյուղացի, բացի մայրենի լեզվից, դասավանդվում էին նաև ֆրանսերեն ու թուրքերեն: Աղջիկները իրարից չէին հաճախում: Գյուղն ուներ փայտաշեն բարեկարգ եկեղեցի:

Էվալա: Գտնվում է Եաքար-շալից շուրջ երկու ժամվա ճանապարհ հարավ-արեմուտք: Այստեղ բնակվող 140 տուն հայերը, չնչին բացառությամբ, սեփական հողամասեր ունեին:

Գյուղն ուներ բարեկարգ 6-ամյա դպրոց և եկեղեցի:

Եաքար-շալում ու Էվալայում դրաղվում էին գյուղատնտեսության այն ճյուղերով, ինչ որ Մահմադ գյուղում:

Ձեյաթի վիևակ: Ձուլու: Այս գյուղը գտնվում է Եաքար-շալից շուրջ 4 ժամվա ճանապարհ դեպի արևմուտք: Գյուղում բնակվում էր մոտ 120 տուն վարձակալ ու սեփականատեր համշենահայ. ունեին ղյուղացի ու եկեղեցի: Ձուլուի թաղերն էին Ձուլու-Տարտիլուղը և Գառումցոց-գեղը:

Ասրի-կայա: Ձուլուից մոտ մեկ ժամ հյուսիս-արևմուտք, վիևակի ամենաբաղձաբարդ հայաբնակ այս գյուղն ուներ 150 տնից ավելի ըր-

նակչություն: Գյուղում կար եկեղեցի և բարեկարգ 6-ամյա ուսումնարան:

Կերեսի: Հայկական այս գյուղը գտնվում էր Ձուլուից մոտ երեք ժամ հարավ-արեմուտք, որի շուրջ 130 առն մեծամասնությունը սեփական հողամաս ուներ: Գյուղում կար դպրոց և եկեղեցի: Այս վիևակի գյուղերում նույնպես աղջիկները զարգացել էին հաճախում:

Ջիրբալ: Գյուղն ուներ 60 տուն համշենահայ բնակչություն: Ապիոնցի, Քյուլլի, Մաթուցի, Քասիմցի, Քյահյանցի, Բերեզցի և այլ դեղաստաններով: Գյուղի ս. Կարապետ եկեղեցին հիմնվել է 1885 թ.⁶⁵ Ունիեի 6-ամյա դպրոց:

Աղաբաղ (Աղալաղի): Ձուռ համշենահայ այս գյուղն ուներ 50 առն բնակչություն՝ Քեւլերցի, Լորյանցի, Տրըշ-ուլի, Թերեզցի, Դեմիրլուցի, Մաաուրցի, Մինասցի և այլ դեղաստաններով:

Գյուղի ս. Կարապետ եկեղեցին հիմնվել է 1859 թ.: Ունեին ասորական վարժարան:

Սուլուֆ-կյուլ: Ձուլուից մոտ. ուներ 20 առն համշենահայ բնակչություն:

Նիկոմեյիայի նահանգ: Պատմական Նիկոմեդիան գտնվում էր Մարմարա ծովի հյուսիս-արեմուտք լայնարձակ երկրամասում, որը համապատասխանում է ժամանակակից Թուրքիայի Իդմիթ և Բուրսա նահանգներին:

1860—70-ական թվականներին հաակապետ սկսվում է Օրգու գավառակի և հարեան շրջանների համշենահայերի դադթը դեպի Մարմարա ծովի այդ դեղանի ափերը՝ Նիկոմեդիա, Իզմիթ, Ասարադար, Պարաիզակ (Պարիզեզակ) և այլուր: Համշենցի առաքյալներին լափազանց դուր են գալիս անդի դիրքը, կլիման, բնախ ծառերի տեսակներով ծածկված անառները: Տեղացի թուրք բնակչությունը խրախուսում է հայերին՝ ընտանիքներով տեղափոխվել և դառնալ հարեաններ:

Կարճ ժամանակաընթացքում Օրգուից դադմաթիվ համշենահայեր դադթում են նոր հեռագրաված վայրերը:

Նիկոմեդիա աստանավայրի ընթացքում Նիկոմեդիայում հիմնվել էին համշենահայերի հետեյալ գյուղերը.

Իզմիթի գավառի Ասարադար գավառակում գտնվում էին մեկ հայանի հայաբնակ հետեյալ բնակավայրերը.

Արամ կամ Գրգըլմուֆ գյուղ⁶⁶: Առաջին համշենահայ գաղութներինց մեկը այս շրջանում, որը

⁶⁵ «Եշմիաթին» ամսագիր, 1966, № 6, էջ 59—60:

⁶⁶ Մ. Դասալյան (Ֆարհատ), Հայերը Նիկոմեդիա գավառի մեջ, Պարաիզակ, 1912:

10 ժամ հյուսիս-արևելք ընկած գեղատեսիլ լեռնահովտում, Գյուղը երկու կողմից շրջապատված էր անտառածածկ լեռներով:

Գյուղը բաժանված էր երեք թաղի. Ֆեխսլուդ թաղում ապրում էր 43 տուն համշենահայ: Հովաթի հարթին ու կողին ընկած Վերին (կամ Արդումանցոց) և Ժոմուն (եկեղեցու) թաղերը դանվում էին կես ժամվա ճանապարհ դեպի հարավ, բարձր լեռան լանջին: Տները կառուցված էին իրարից բավականին հեռավորության վրա: Գյուղի մոտակա հովտում բխում էր սառնորակ ջուր, որի միջոցով կարելի էր ջրադացներ աշխատեցնել:

Արամցիք դաղթել էին Օրդուի դավառակի Սալար, Խոջոլի, Փամպուբլու, Դայա-տիպի գյուղերից, 1873 թ. ձմռանը, ղեկտեմրերի 3-ին՝ 14 տնով: Սրանք եղան ճայ լագերու, այսինքն՝ համշենահայերի գաղթային հոսանքի առաջնեկները, որոնք էմբքսղցոց, Սահակցոց, Արզումանցոց, Մինասցոց, Թերղցոց դերդաստաններից էին: Շրջակա անտառները առաս ու համեղ զոզալի (հոն) ծառերով հարուստ լինելու պատճառով գյուղն ստացել էր Գըղըլճուք (թուրք.՝ հոն) անունը:

Հայ հոգևորականության խորհրդով գյուղն Արամ էր մկրավել 1876 թ.:

Տեղացիների վկայությամբ, 1914 թ. գյուղն ուներ շուրջ 65 առն՝ 469 բնակչությամբ, հետևյալ աղգառահներից՝ Խոչիկցի, Սահակցի, Զթցի, Կարդոնցի, Մինասցի, էմբքսղցի, Փափաղցի, Թերեղցի, Օհանցի, Բաղդասարցի, Արդումոնցի, Քյոսեցի, Դարակավուրցի, Թորոսցի՝ բոլորն էլ Օրդուի շրջանից:

Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ Նիկոմեդիա սեզափոխված համշենահայերը բնակություն են հաստատում պետական հողամասերի վրա, որը ղերծ էր պահում նրանց կալվածատերերի կամայականություններից, մի հանգամանք, որ նրանց՝ այդ վայրերը դաղթելու գլխավոր շարժառիթներից մեկն էր:

Գյուղի հանդերը մեծ մասամբ սեահողային-րերքառատ էին ու հեշտ մշակելի: Անառները հարուստ էին պտղաառու և որպես շինանյութ ծառայող թանկարժեք ծառատեսակներով: Առաստ միրգ էին տալիս զովալի (հոն), մաշմուրգի, գունամիջի (սլառսլի սլառ), դըզըրի (վայրի մաշմուրգ), ալունեռու, շոթքուրի (վայրի տանձ), վայրի կաղնու և ոլաղառու այլ ծառատեսակներ: Մշակովի մրգերից ամենատարածվածներն էին՝ տանձր, խնձորը, սալորը (հատկապես դեղնաշուրի տեսակը), բալն ու թուֆը:

ապա դաշամշակությունը (ցորեն, լավուս, գարի, հաճար), անասնապահությունը, կտթնամշակությունը, րանջտրաբուծությունը, մեղվարուծությունը և հավարուծությունը:

Ինչպես Արամ, Նույնպես և Նիկոմեդիայի համշենահայ բոլոր գյուղերում տարածված էր նաև շերամապահությունը: Շերամի բեջեկներ (կուկուլ-խոզակ՝ րոժոժ) վաճառքը առաջնակարգ տեղ էր դրավում: Շերամ վաճառում էին բեջեկ (րոժոժ) վիճակում՝ ձեռնարկատերերին: Մինչև 1900-ական թվականները հիմնական երկրագործական գործիքը եղել է պապենակա միսոփանի արորը: Նրանից հետո մուտք է գործել ու արագ տարածվել մեկ ու երկխոփանի նորաձև գութանը:

1900-ական թվականներին գյուղում կային երկու եկեղեցի ու երկու դպրոց, որոնք կառուցվել էին Ֆիլիսլուդ ու Ժոմուն (եկեղեցու) թաղերում, գլխավոր ու շքեղ եկեղեցին Ժոմուն թաղում էր գտնվում: Դպրոցներից առաջինը կառուցվել էր Ֆիլիսլուդ թաղում, գյուղի հիմնված աարին՝ 1873 թ.: Ուսուցիչները ստանում էին տարեկան 15 ոսկի, որը դանձվում էր գյուղի բոլոր ընտանիքներից՝ ըստ տնտեսության կարողություն:

1915 թ. գյուղն ամբողջությամբ ենթարկվեց բռնադաղթի: Նդեռնից փրկվել ու հայրենի գյուղ է վերադարձել 21 հոգի:

Գեղամ կամ Կովուֆ-փելիթ գյուղ: Գտնվում է Աև ծովից 3 ժամ հարավ, Արամ գյուղից 3 ժամ արևելք, Գարա-սու հանքի մոտակայքում: Շրջապատված էր հունական, մահմեդական լաղերի, վրացիների և համշենահայերի բնակավայրերով: Հոգևորականության խորհրդով Գեղամ (Աևանա) լճի պատվին գյուղը Գեղամ անունով է մկրավել 1884 թ.: Գյուղն ուներ չորս թաղ. ամենամեծը Կովուֆ-փելիթ կամ րուն Գեղամ թաղն էր, որն ուներ 37 առն բնակչություն՝ բոլորն Օրդուից գաղթած համշենահայեր: Գյուղն ուներ շուրջ 112 առն բնակչություն (1876 թ.):

Եկեղեցին հիմնադրվել է 1892 թ.: Մինչ այդ ունեին աղուցված (դերսնակապ) մառուռ:

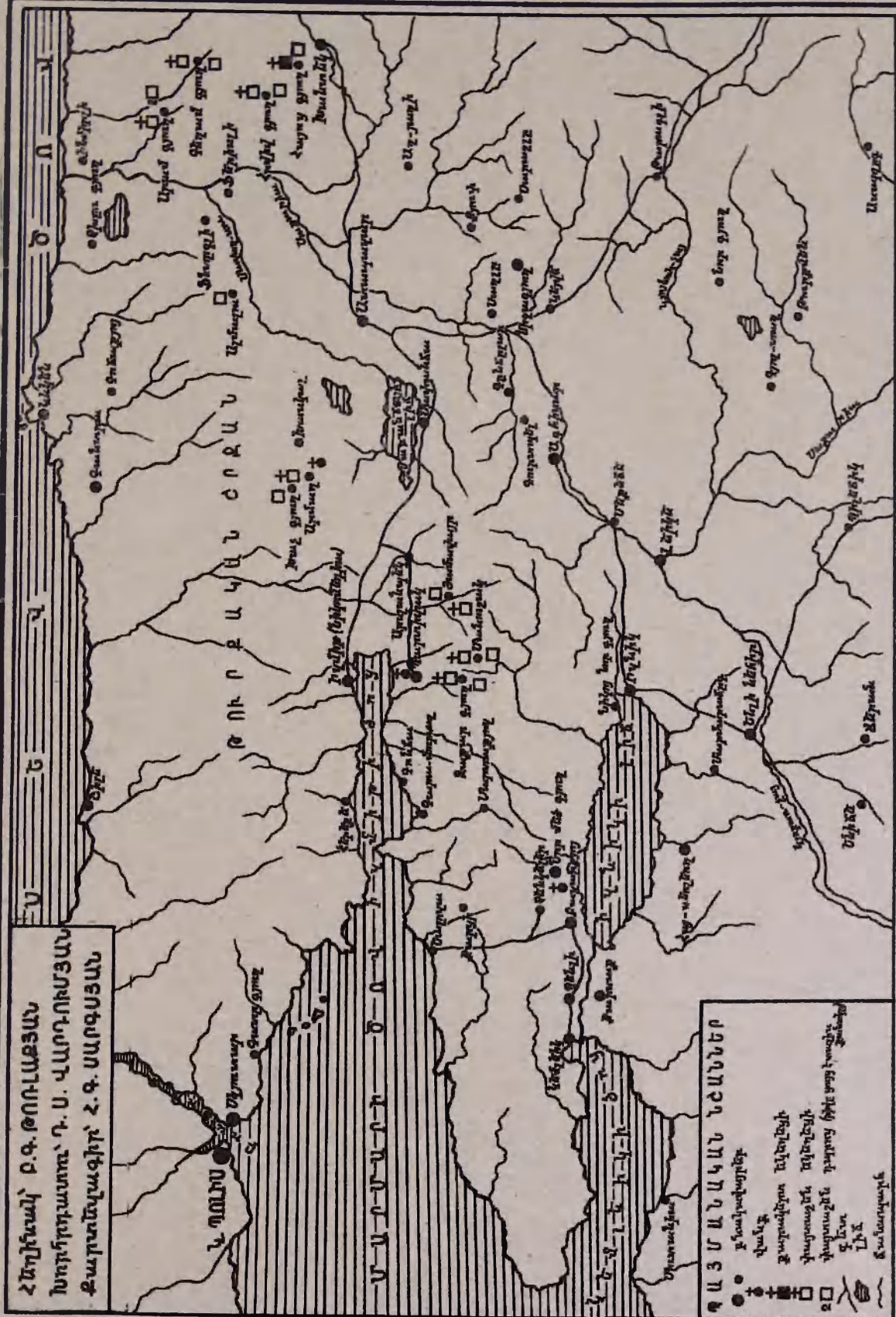
Չոֆուր: Գյուղ Գեղամի հարավային կողմում՝ 16 առն բնակչությամբ, որի երկու թաղերը անդրնդախոր ձորով բաժանված էին միմյանցից:

Թեվե: Գյուղ Գեղամի հյուսիսում, որտեղ ապրում էին (1902-ին) Օրդուի Ուլիբեկ գյուղախմբի Ֆյուզեր գյուղից դաղթած 30 առն համշենահայեր:

Տեքե կամ Գարա-փելիթ: Գյուղը բաղկացած էր երկու թաղից, ուներ 29 առն համշենահայ բնակչություն՝ բոլորն Օրդուի շրջանից (1897 թ.):

ՀԱՅԿԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԿԵՆՏՐԱԼ

հրաբուխը և կորոնաները օգտակար (սխեմայի քարտեզ)

միակշիւթյան դրադսունքներն ու երկրադոր-
ծական դործերն եւրո նուին էին, ինչ որ Արամ
դիւղում:

1915 թ. Լեզոնից վերադրել ու հայրենի
դիւղն էին վերադարձել ընդամենը 25 մարդ:

Հովիվ-գեղ (Չոբան-յաթաղի): Գտնվում էր
Ատաբաղար դավառակի հանդակ վիճակում, ա-
տաշինից 4, երկրորդից 1,5 ժամ հյուսիս-արեւելք:
Գյուղում բնակվում էր 50 տուն համշենահայ
հետեւյալ ուղղատոհմներից՝ Բողղասարցիք, Ավե-
տիսցիք, Նահապետցիք, Թոփկարցիք, Թեղցիք,
Քեսերցիք, Ավճցիք, Քյուսեցիք:

Մ. Գասապյանի վկայութեամբ գյուղը հիմ-
նրվել է 1874 թ. ապրիլի 7-ին: Զրադվում էին
դիւղատնտեսական նույն ճյուղերով, ինչ որ Ա-
րամ դիւղում:

Իյուղում կային փայտաշեն եկեղեցի ու դպրոց:

Խաչ-գեղ (Մեջլիսի): Գտնվում է Իզմիթի ու
Ատաբաղարի միջև, առաջինից 5, երկրորդից 4
ժամ հեռավորութեան վրա, Արմաշից շուրջ մեկ
ժամ հյուսիս-արեւելք: Գյուղը բաղկացած էր երեք
թաղից. երկուսում բնակվում էին թուրքեր, երրոր-
դում՝ 40 տուն համշենահայեր, որը և կոչվում էր
Խաչ-դեղ (հետեւյալ աղղաստհմերից՝ Արդուման-
ցի, Խաչերցի, Խաչիկցի, Մինասցի, Ճանսուղցի,
Զատիկցի, Թեղցի, Զաքարցի, Վարդուցի, Նահա-
պետցի, Զամաքցի, Գարսամցի): Խաչդիւղացիք
պատեղ էին դաղթել Օրդուի շրջանի Գուշ-ջերեն և
Գրումա դիւղերից:

Գյուղում կային դպրոց ու եկեղեցի:

Նորհիվ թուրք հարեանների, Խաչ-դիւղի
հայերը մեծ եղեռնին ընդհանուր բռնադատութի
չենթարկվեցին: Այնուամենայնիւ, աքսորի պա-
տրովակով դիւղից հիւսիսին ու սպանեցին 74
տղամարդ: Կանանց ու երեխաներին համադիւ-
ղացի թուրքերը թաքցրին իրենց տներում: Այս-
պիսով դիւղի 264 շունչ բնակչութեանից 190 անձ
փրկվեց:

Հայոց-գեղ կամ Սըք-գեղ: Գտնվում է Ատա-
բաղարից 6 ժամ հարավ, հանդակ վիճակի դե-
ղատեսիլ հովտում: Գյուղն ուներ երեք թաղ՝ Թե-
փե-դիւղ, Օրթա-դիւղ և Վերի-դիւղ: Այստեղ
բնակվում էր Օրդուից դաղթած 250 տնից ավելի
համշենահայ՝ Թարաքցի, Բաղդասարցի, Մինաս-
ցի, Արդումանցի, Մեխուցի, Վարդուցի, Տուլբա-
ցի, Ավետիսցի, Խաչատուրցի, Զաքարցի, Ավճցի,
Գրաշիցի, Թեղցի, Էմեքսուլցի աղղատոհմե-
րից:

Առաջնակարգ զբաղմունքներն էին ծխախո-

ջրադվում էին նաև անասնապահութեամբ ու
կաթնամշակութեամբ: Ամռանը անասունները տե-
ղափոխում էին 12 ժամ հեռավորութեան վրա
դտնվող Կարտուկի արոտավայրերը (յայլաները):

Մշակում էին կաղին, կեռաս, բալ, խնձոր,
Օրդուի շրջանից բերած ծվաղի անկիներ:

Գյուղն ուներ քարակերտ շքեղ եկեղեցի:
Ունեին 6-ասյա երկսեռ դպրոց:

Պարտիզան (Բալաշենակ) գավառակ: Պար-
տիզանը գտնվում է Իզմիթից երկու ժամվա հա-
նապաճ արեւմուտք, ծովի հանդիպակաց ափին:

Մանուշակ (Մեքենաշեն): Անխառն համշենահայ
այս գյուղը գտնվում է Պարտիզանից 3 ժամ հա-
րավ-արեւմուտք:

Հիմնվել է 1892 թ. Նախաեղեռնյան տարի-
ներին գյուղն ուներ 123 տուն, 898 անձ բնակ-
չութեամբ: Գյուղը բաղկացած էր 4 թաղից՝ Վերի-
թաղ, Վարի-թաղ, Աուբաթում և Ալմա-սու Վե-
րի և Վարի-թաղերում ապրում էին Հեյմեցի,
Ղարիբցի, Զիթյանցի, Շաղլումցի, Զատիկցի, Կա-
լենցցի, Հակոբցի և Քեշիշցի, Մինասցի, Ավետիս-
ցի, Տերթլցի, Աղալցի, Աթոսցի դերդաստան-
ներից, ընդամենը 66 տուն՝ 513 անձ:

Աուբաթում թաղն ուներ 28 տուն՝ 196 բը-
նակչութեամբ (Խորոզցի, Թաթաթաթցի, Զանսուղ-
ցի, Ղոնդալցի, Շաղլումիշցի, Ավճցի, Մարդարցի,
Զատիկցի դերդաստաններից):

Ալմա-սու թաղն ուներ 29 տուն՝ 189 բնակչու-
թեամբ (Խորոզցի, Գաբաթցյանի, Ճափախեցի,
Կալենցցի, Զատիկցի, Ղանդիլցի, Արդումանցի
դերդաստաններից):

Գյուղատնտեսական զբաղմունքները նույնն
էին, ինչ Արամ դիւղում:

Մանուշակ գյուղում կար երկու երկսեռ դըպ-
րոց, մեկը Վերի թաղում՝ վեցամյա դասընթացով,
երկրորդը՝ Ալմա-սու թաղում՝ 4-ամյա դասըն-
թացով:

Գյուղն ուներ փայտակերտ, շքեղ եկեղեցի:

Մանուշակ գյուղի հայ բնակչութեանը բըռ-
նադաղթի ենթարկվեց շրջակա հայ գյուղերի հետ
միաժամանակ՝ 1915 թ. հունիսին: Բեռների և
մարդկանց փոխադրութեան համար իրավունք էր
տրվում վերցնել բնակավայրի անասուններ և սայ-
լու: Կարավանը երկու օրում հասնում է էսկիշե-
հիր: Այնպիսի բեռնատար դնացքով անցնում են
Աֆիոն-Գարահիսար և հանդրվանում Գոնիայում:
Այնպեղ կուտակվում են անթիվ տըքորյալներ:
Գոնիայի հայապաշտպան վալին, ամեն կերպ
աջակցում է հայ դաղթականներին, հնարավո-
րութեան սահմաններում բնակարան, պարեն

մխելիությունը, բժշկական օգնությունը, օգնության կարճ ժամանակ անց նրան պաշտոնագրերի են անում, Գոնիայում սկսվում է այլ վայրերից այստեղ բշխած ու աեղական հայերի վայրագ բոնագաղթն ու կոտորածը, որին մեծ չափով նպաստում է վրա հասած ասե ծաղիկի համաճարակը: Այս մղծավանջից փրկված բնդամենր մի քանի բնտանիքի 1918 թ. թույլաարվում է վերադառնալ հայրենի Մանուշակ գյուղը:

13. Բանասաց Խարայել Հակոբի Մինասյան (Պարտիզակի գավառակի Զաքար գյուղից):

Ժոմուն-գեղ (Քիլիսե-այուղի): Այս գյուղը հայտնի էր նաև ժամավայր կամ Քիլիսե-յերի անվամբ: Գյուղը գտնվում է Պարտիզակից 7, Մանուշակից 4 ժամ հյուսիս-արևելք: Ուներ 50 աուն, 352 շունչ համշենահայ բնակչություն, որոնք գաղթել էին Օրգուից (Վարդոնցիք, Մելքոնցիք, Մինասցիք, Խաչիկցիք, Զախիկցիք, Ճանսուլցիք, Գալեննցիք, Աստցիք, Ոսացիք, Կոնդակնցիք, Զթրլիցիք, Գարագյուղցիք, Մակարցիք, Քեշիշցիք և Զեյեիցիք):

Այստեղ էլ հիմնականում ղրաղվում էին ղյուղատնտեսական այն ճյուղերով, ինչ որ Արամ ղյուղում: Առանձնատես ղարղացած էր շերամա-

Գյուղը շոգ գաշտավայրում գտնվելու պատճառով ամառվա ամիսներին անասուններին աանում էին լեռները: Տարածված ղրաղմունք էր նաև ծխախոտագործությունը: Կանեփ մշտկում էին սեփական կարիքները հոգալու համար:

Գյուղն ուներ բարեկարգ 6-ամյա դպրոց ու եկեղեցի:

Նղեռնի օրերին ժոմուն-գեղի հայերը ևս անցան նույն առապալի ճանապարհներով, որով Մանուշակի բնակիչները: 362 շունչ բնակչությունից, 1918 թ. գյուղ վերադարձան միայն 31 անձ:

Զաֆար-գեղ (Տյուշամա): Գտնվում է Պարտիզակից մեկ ժամ հարավ-արևմուտք, քաղաքամերձ արվարձաններում: Տյուշաման որպես Զաքար-գյուղ վերակոչվել էր հոգևորականության խորհրդով, որը հիմնել էին Օրգուից գաղթած համշենահայերը 1870-ական թթ.: Այս անխառն հայաբնակ գյուղն ուներ 120 աուն բնակչություն՝ Մինասցի, Գրրաշցի, Արվսամոնցի, Զրթցի, Մելքոնցի, Մարտիրոսցի և այլ գերդաստաններից: Առաջնակարգ ու շահութաբեր ղրագմունքն էր ծխախոտագործությունը: Հացահատիկներից առաջին տեղը ղրավում էր եգիպտացորենը (լազուար): Ցանում էին նաև ցորեն, գարի, հաճար: Բանջարաբուծությամբ ու անասնապահությամբ հիմնականում հոգում էին բնտանիքի պահանջները:

Լայնորեն տարածված էր շերամապահությունը, որը նույնպես գլխավոր ղրաղմունքներից մեկն էր:

Գյուղն ուներ բարեկարգ 6-ամյա դպրոց ու եկեղեցի:

Գյուղի բնակչությունը բունգաղթի ենթարկվեց շրջանի հայկական այլ գյուղերի հեա միաժամանակ՝ 1915 թ. հունիս ամսին: Նղեռնից փրկվել և հայրենի գյուղն են վերադարձել բնդամենր 38 շունչ, որոնք ապատվել էին համաճարակի պատրվակով, Գոնիայի աքսորյալների խմրի հեա:

Սաւր: Պարտիզակից կես ժամ արևելք՝ Տեյկել հայաբնակ գյուղից վերև, հրաշալի աեսարանով ու առողջարար կլիմայով գյուղ, Աուրը կոչվող ուխտաաեղիի մոտ, որից էլ սաացել էր անունը: Ուներ 30 աուն համշենահայ բնակչություն, որի մեծ մասը գաղթել էր Մանուշակ ղյուղից, 1904-ին:

Տաղլուլս: Պարտիզակի արևմայան կողմում լիոք բնոկավայր, ուր բնակվում էր Մանուշակից փոխաղրված 7—8 բնտանիք: